

Modeliai ir struktūros. Pratarinė

Jurgita Katkuvienė

Vilniaus universitetas
E-mail: jurgita.katkuviene@ff.vu.lt

Septynioliktas *Semiotikos* žurnalo numeris skirtas vieno žymiausių pasaulio semiotikų, kultūros teoretiko, rusų literatūros tyrinėtojo Jurijaus Lotmano (1922–1993) šimtmečiui. Į šiai progai dedikuotą akademinį ir kultūrinių renginių programą įsirašė ir Lietuva, juolab kad būtent Lotmano idėjos ir darbai laikytini pirmaisiais semiotikos Lietuvoje kelrodžiais. Gauta parama teminiam žurnalo numeriui, kviečiančiam apmąstyti platų lotmaniškos semiotikos akiratį – nuo modeliujančių sistemų iki įvairių semiotinių objektų reikšminių struktūrų, kultūros atminties ir įvairiaaspėkių semiosferos klausimų. Vilniuje pernai turėjome sulaukti po pasaulį keliaujančios Lotmano gyvenimui ir kūrybai skirtos parodos, kurios atidaryme Vilniaus universitete planuota skaityti pranešimus apie Lotmano darbų reikšmę pasaulyje ir Lietuvoje.

Tačiau 2022 m. vasario 24 d., likus keturioms dienoms iki Lotmano gimtadienio, gausiai lietuvių mokslinink(i)ų – semiotik(i)ų, kultūrolog(i)ų, slavistų (–čių), folkloristų (–čių) – grupei susiruošus į pasaulinį kongresą „Jurijaus Lotmano semiosfera“ Estijoje, prasi-dėjo karas – Rusija užpuolė Ukrainą. Šis įvykis sukrėtė mus visus, sumaišė daugelį planuotų susitikimų, vėliau koregavo akademinės bendradarbiavimo trajektorijas, nesulaukėme Vilniuje planuotos parodos.

Received: 15/01/2023. **Accepted:** 25/01/2023.

Copyright © 2022 Jurgita Katkuvienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Šis numeris atskleidžia Estijos ir Lietuvos semiotikų bendradarbiavimą ir pristato Lietuvoje plėtojamus negausius, bet aktualesius Lotmano minties paveldu grindžiamus tyrinėjimus. Ruošiant medžiagą teminiam numeriui aiškiai pasirodė, kad Lietuvos akademiname diskurse nesame aktualizavę vėlyvųjų – šiandien pasaulyje įvairiuose kultūros tyrimuose plačiausiai įprasminamų – Lotmano darbų, šiuolaikinių Tartu semiotikos mokyklos pasiekimų.

Turima medžiaga susidėliojo į kelis blokus, kuriuos sudaro paties Lotmano tekstai, jo kultūros semiotikos teoriją reflektuojantys tekstai bei lotmaniškos semiotikos prieiga besiremiančios įvairių kultūros objektų analizės; numerį baigia keli su Algirdo Juliaus Greimo semiotika susiję tekstai.

Žinant Lotmano veikalų gausą, į lietuvių kalbą išverstų tekstų turime labai mažai: *Kultūros semiotika: straipsnių rinkinys* (2004, sud. A. Sverdiolas, vert. D. Mitaitė), *Aleksandras Puškinas: rašytojo biografija* (1996, vert. B. Meržvinskaitė), keletas straipsnių spaudoje. Ypač trūksta vėlyvojo laikotarpio ne tik semiotinių, bet ir atminties studijoms, kultūros tyrimams skirtų Lotmano darbų, kurie leistų analizuoti šiandienos kultūrinius, istorinius, politinius tekstus ir įvykius. Pildydami šią spragą, Lotmanui skirtą numerį pradėdame trimis vėlyvojo laikotarpio straipsnių vertimais. „Kultūros atmintis“ (vert. Jurgita Katkuvienė, Ieva Tomaševičiūtė) – vienas iš negausių, bet reikšmingų kultūros atminties problematikai skirtų Lotmano tekstų, kurie padarė nemažą poveikį atminties temą gvildenantiesiems kultūros, istorijos tyrinėtojams (apie tai kongrese kalbėjo viena žymiausių atminties tyrėjų Aleida Assmann). Straipsnis „Kultūra kaip subjektas ir pati sau objektas“ (vert. Inga Vidugirytė) persvarsto teorines kategorijas kultūros tyrinėjimuose. Aptaręs tradicines prieigas, kurių viena į kultūrą žvelgia kaip į objektą, o kitai rūpi subjektyvus kultūrą interpretuojantis požiūris, Lotmanas pasiūlo trečią prieigą, susijusią su jo permąstyta kultūros samprata. Kultūra – tai intelektualinę galią turintis objektas, ne tik reflektuojamas, bet ir pats save reflektuojantis sudėtingas prasmėkūros mechanizmas, kurį šiame straipsnyje Lotmanas aprašo kaip semiotinę monadą. Trečiasis straipsnis skirtas ypatingo

žanro meno objektui – portretui (vert. Inga Vidugirytė). Lotmaną visada domino objekto ir tikrovės bei jų reprezentacijos santykis, kurį analizavo aptardamas įvairius vizualaus meno objektus, pvz., liaudies paveikslus („Meninė rusų liaudies paveikslėlių prigimtis“, 1976), naturmortą („Natiurmortas semiotiniu požiūriu“, 1986), portretą („Portretas“, 1993). Pastarajame atskleidžiamos sudėtingos sąveikos tarp meno kūrinio ir modelio, abipusės transformacijos, kurias jie patiria vienas kitą veikdami.

Antrą tekstų korpuso dalį sudaro Lotmano teorinį palikimą apmąstantys straipsniai. Silvi Salupere sugrįžta prie vienos svarbiausių Lotmano kultūros semiotikos sąvokų „kultūros tipologija“. Ji aptaria šios sąvokos raidą Lotmano darbų istorinėje perspektyvoje ir pateikia susistemintą kintančios sąvokos reikšmių sąvadą. Pasak Lotmano, kiekviena kultūra kuria savo raidos koncepciją, kitaip sakant, kultūros tipologiją. Skirtingu laikotarpiu pasirodantiuose tos pačios kultūros tekstuose galima išskirti jai būdingus kodus ir jų tipus, kuriuos Lotmanas sieja su kolektyvinėmis žmonijos sąmoningumo formomis ir individualia asmens saviorganizacija. Semiotinis žvilgsnis siekia šiuos kultūros kodus aprašyti, sukurti kodų sistemą. Salupere į Lotmano sąvoką žvelgia visų jo darbų kontekste, lygindama su kitomis Tartu-Maskvos mokyklos traktuotėmis. Straipsnyje atskleidžiama, kad Lotmano kultūros tipologijų koncepcija kito, tačiau, išlaikydama pamatinę jas visas vienijančią priešpriešą (ciklinis-tęstinis (mitologinis) vs linijinis-diskretus (istorinis) mąstymas), jis pabrėžė ir aprašė skirtingus šios priešpriešos aspektus.

Naująs Lotmano kultūros semiotikos teorijos pritaikymo teritorijas tyrinėja Merit Rickberg straipsnyje „Lotmaniškoji sudėtingų kultūros sistemų dinamikos perspektyva“. Pristatomas ne tik paties Lotmano mąstymo sudėtingumas, bet ir ieškoma, kokius sprendimus jo „sudėtingų sistemų“ teorija gali pasiūlyti kitiems šiuolaikiniams teoriniams diskursams, sprendžiantiems aktualias šiandienos problemas. Lygindama Lotmano semiotinę teoriją su kitomis sudėtingumo teorijomis (*complexity theory*), rodydama, kaip, ja remdamasis, Lotmanas iš naujo aprašo kultūrą kaip sudė-

tingą objektą ir permąsto kultūros sistemų dinamiškumą, autorė teigia, kad šiuos jo žingsnius patys semiotikai mažai apmąstę. Todėl straipsnyje analizuojama, kaip sudėtingumo teorijos idėjos bei principai veikia Lotmano darbuose ir kaip šios idėjos gali būti plėtojamos toliau.

Lyginamajame Ingos Vidugirytės straipsnyje „Lotmanas ir barokas“ pristatoma mažai tyrinėta tema apie Lotmano ir baroko idėjų santykį. Straipsnyje, kurio pavadinime žaidžiama su nuoroda į Gilles'io Deleuze'o knygą *Klostė: Leibnizas ir barokas* (1988), Lotmano kultūros teorija lyginama su filosofiniu diskursu, konkrečiai – su Deleuze'o pateikta baroko ir klostės samprata bei Gottfriedo Leibnizo monadologija. Abu autoriai – Deleuze'as ir Lotmanas – pasitelkia monados figūrą, kuria remdamasis pirmasis siekia paaiškinti filosofijos funkcionavimą, o antrasis – semiosferos ir meno funkcionavimą. Straipsnyje išsamiai tyrinėjami visi galimi ne tik monados, bet ir kitų Leibnizo bei Deleuze'o išskirtų sąvokų panašumai, persiklojimai su Lotmano sąvokomis. Šis lyginimas leidžia naujai įvertinti paties Lotmano intelektualinį kelią: nuo griežto struktūralisto iki savito postruktūralistinio mąstytojo.

Irina Melnikova straipsnyje „*Grimzdimas tarp semiotinių teorijų*“ taip pat svarsto Lotmano idėjas platesniame – šį kartą semiotinių teorijų – kontekste. Autorė pristato semiotinę-pragmatinę šiuolaikinio lietuvių poeto Gyčio Norvilo rinkinio *Grimzdimas* (2017) skaitymo strategiją, aptardama teorinius tokios priegigos aspektus. Konstruojant teorinę pragmatinės semiotikos priegią, Lotmano semiotikos idėjos įtraukiamos į išsamiai aptariamų Charleso S. Peirce'o, Romano Jakobsono semiotikų lauką. Straipsnyje daug dėmesio skiriama ikonizavimo sampratoms skirtingose semiotikose: ne tik atskleidžiama, kaip kiekvienoje jų vartojama ši sąvoka, bet ir ieškoma būdų apeiti pasirodančius prieštaravimus; visa tai savo ruožtu derinama su pragmatinės semiotikos skaitymo kaip ikonizavimo modelio idėja. Tyrime išskleistos teorinės priegigos reprezentuojamos meistriška Norvilo knygos analize, kuri tampa unikaliu šiuolaikinės lietuvių poezijos tyrimu, skirtu poetinės kalbos savitumui ir suvokimui atskleisti. Poetinės kalbos samprata

peržengia žodinio teksto ribas, reikšmių struktūrų ieškoma skaitant visą rinkinį: nuo pavadinimo ir viršelio atvaizdo iki turinio struktūros ir tekstų išdėstymo.

Lotmano semiotinio metodo pritaikymą demonstruoja dvi jaunos semiotikės, savo tyrimams pasirinkusios Lietuvoje mažai aptartus kultūros objektus. Evelina Atminytė nagrinėja įdomų semiotinį objektą – sovietmečio Lietuvos naujametinius atvirukus. Tyrime analizuojamas teksto ir vaizdo santykis atviruko averse, aiškinantis, kaip jame generuojama reikšmė. Kadangi pasirinktas naujas semiotinis objektas, autorė konstruoja metodologinius analizės įrankius, greiminės semiotikos, ypač Jeano Marie Flocho ir Jacques'o Fontanille, idėjas papildydama Lotmano kultūros semiotikos intarpais.

Ona Kotryna Dikavičiūtė taip pat pasirenka Lietuvoje beveik netyrinėtą namų kiną. Straipsnyje „Namų kinas kaip kultūros atminties tekstas“ ji, remdamasi Lotmano dinaminės kultūros modeliu ir kultūros atminties mechanizmu, žiūri, koku būdu tai, kas priklauso privačiai namų erdvei ir kultūros požiūriu atrodo nereikšminga, nematoma, tampa vieša ir ima cirkuliuoti kaip kultūros tekstas. Glaustai pristatydama namų kino fenomeną, jo raidos istorinę perspektyvą, Dikavičiūtė parodo, kaip jis funkcionuoja kultūros erdvėje ir atmintyje. Siekiant parodyti, kokias reikšmių transformacijas patiria iš privačios į viešą erdvę patekęs, t. y. kultūros tekstu tapęs, namų kinas, analizuojamas Dovilės Šarutytės debiutinis filmas *Ilgo metro filmas apie gyvenimą* (2021).

Žurnalo numerį užbaigia Greimui skirtas tekstų blokas. Loreta Mačianskaitė straipsnyje „Vėlyvasis lietuviškas Greimas: intencijos ir recepcija“ analizuoja mažai tyrinėtą Greimo intelektualinio paveldo dalį – vėlyvuosius lietuviškai rašytus literatūrai, kultūrai, visuomeniniam gyvenimui skirtus tekstus. Nors Greimo tekstai cirkuliuoja šiandienos kultūrinėje terpėje, jų vieta, reikšmė nėra konceptualiai apmąstytos, nėra įvertinta ir paties Greimo kultūrinė bei visuomeninė figūra lietuviškos kultūros kontekste. Straipsnyje pasiūloma intriguojanti metodologinė prieiga prie šio greimianos korpuso – pasitelkiami paties Greimo naratyvinės analizės įran-

kiai – keturių lėmėjo pozicijų struktūra. Tai leidžia parodyti, kaip keitėsi ir kokia nevienareikšmė buvo Greimo pozicija lietuviškos kultūros semiosferoje. Tyrimui pagelbėjo ir Lotmano kultūros semiotikos sąvokos.

Jurgitos Katkuvienės straipsnis, skirtas neseniai minėtam Kęstučio Nastopkos jubiliejui, praeisia Melnikovos nagrinėjamas skirtingose semiotikose plėtojamas teorines poetinės kalbos ir suvokimo problemas. Straipsnyje „Vizualiosios poezijos skaitymo strategijos: semiotinė prieiga ir praktinis pritaikymas“ tyrinėjama, kaip Greimo semiotikos metodas gali būti taikomas analizuojant šiuolaikinę vizualiąją poeziją. Aptariant metodologines galimybes grįžtama prie semiotikos ištakų – Louiso Hjelmsevo darbų, atskleidžiamos iš šio kalbotyrinio modelio semiotikoje ne tik pasitelktos, bet ir neišnaudotos galimybės. Teigiama, kad viena svarbiausių vizualiosios poezijos reikšmės atsiradimo sąlygų – nestabilios koreliacijos fenomenas, tai yra toks semiotinis santykis tarp išraiškos ir turinio plotmių, kuris pasirodo kaip dvišalės presupozicijos gaminimo procesas, priklausantis nuo skaitančiojo žvilgsnio fokusuotės. Remiantis pasiūlytu reikšmės kūrimo modeliu, analizuojami du – Gyčio Norvilo ir Donaldo Apanavičiaus – eilėraščiai.

Paskutinis numerio tekstas – dar vienas Greimo archyvą Lietuvoje papildantis dokumentas – garsių Italijos fotografų Paolos Agosti ir Giovannos Borgese's prieš pat Greimo mirtį nufotografuotas jo portretas ir atsakymai į užduotus klausimus apie labiausiai įsiminusį XX amžiaus epizodą bei momentą, po kurio tapo aišku, kas esi ir ką dirbi (vertė Dainius Būrė). Nuotrauka su palydimuoju Greimo žodžiu buvo išspausdinta knygoje *Man atrodo ištisas amžius. Šimto šešių iškiliausių XX amžiaus veikėjų portretai ir žodžiai* (1992). Publikaciją „Algirdo Juliaus Greimo portretas ir žodis“ parengė Arūnas Sverdiolas.

Lotmano semiotikos inspiruota numerio antraštė „Modeliai ir struktūros“ atspindi šiame numeryje spausdintų semiotinių straipsnių objektus ir / ar metodologines prieigas. Kultūros, kaip svarbiausio Lotmano semiotikos objekto, pažinimas suvienija skirtingas semiotikas, kviečia jas į dialogą su kitomis pažinimo

teorijomis, nenuilstamai stebina kultūros tekstų įvairove, kartu įkvėpdamas ieškoti prasmingų tų tekstų perskaitymų. Lotmanianos kelias nesibaigia, jis atveria naujus kultūros, atminties tyrimų horizontus, kuriuos turėtume žvalgyti ir Lietuvoje.

Dėkojame visiems, suteikusiems neatlygintą teisę versti, publikuoti ir reprodukuoti skirtingus tekstus. Dėkojame Talino universitetui, Jurijaus Lotmano semiotikos saugykloi ir agentūrai ELKOST už galimybę versti ir publikuoti Jurijaus Lotmano darbus, Paolai Agosti už galimybę versti Algirdo Juliaus Greimo pasisakymą ir reprodukuoti jos darytą fotografiją – Greimo portretą, Gyčiui Norvilui bei Donaldui Apanavičiui už galimybę iliustruoti analizę jų knygų puslapių reprodukcijomis.